

'דעו כי בגולה במרוקו יש צעירים ההוגים באחיהם החלוצים': השתתפותם של בני נוער במרוקו ביוזמה העברית לאחר מלחמת העולם השנייה

דוד גדג'

אם כי ובארץ גלותנו נתארגנה חברתנו
עוד תמשיך ובחיק מולדתנו תוסיף לקבצנו
והיא היא המצמיחה בקרבנו רעיון תקוותנו
היום סוללת דרך מובטחת לגאולתנו
אכן ידועה לכל נערינו בשם קבוצת בן יהודה
וברכותינו אליה עולות תמיד לשם תודה.
חושו אחים אליה: תיכף אל נא תאחרו
כי לא רק את רוח עמכם וחיינו בה תכירו
אלא גם חזיונות עתידו בפיכם ברינה תבשרו
ומה טוב חלקכם זה אם לה בקרוב תתחברו
וידעתם כי רק לטובתנו אנו קבוצת בן יהודה
במאודה כל הימים טורחת ברוב חדווה וחמדה.
את זכרון ציון בעומק לבנו לעד ייחרת
ודגל עמנו ממנו לנצח בל ייכרת
הלוא הם כמעז נפשנו וכמיטב חיינו נשרת
עד אשר ישובו לנו להיות למגן ולתפארת
וכל עוד חיה וקיימת קבוצת אליעזר בן יהודה
נדע לשמור סיסמתה ונעמוד על צו הפקודה.¹

שיר זה מהלל את קבוצת 'בן יהודה' שנוסדה בקזבלנקה שבמרוקו ('בארץ גלותנו נתאגדה חברתנו') בשנת 1943. הקבוצה הוקמה בידי בני נוער עבור בני נוער ('אכן ידועה לכל נערינו', 'ידעתם כי רק לטובתנו אנו') במטרה להפיץ את השפה העברית והתרבות העברית הארץ-ישראלית ('רוח עמכם וחיינו בה תכירו', 'זיכרון ציון בעמוק ליבנו לעד ייחרת'), ולעודד את בני הנוער לעלות לארץ ישראל ולהשתלב בהתיישבות העובדת ('עוד תמשיך ובחיק מולדתנו תוסיף לקבצנו'). אליעזר אביטל (אביטן), אחד מעשרה מייסדי הקבוצה, כתב את השיר בשנת הקמתה. קבוצת 'בן יהודה' בלטה בין האגודות להפצת השפה והתרבות העברית שנוסדו במרוקו משום שהקימו והובילו אותה יזמי תרבות צעירים ולא מבוגרים. הלאומיות היהודית לגוניה, שכללה בניית תרבות יהודית בשפה העברית, החלה לתת אותותיה במרוקו החל מראשית המאה העשרים, התחזקה בהדרגה בין שתי מלחמות העולם והגיעה לשיאה לאחר מלחמת העולם השנייה. מאמר זה מציג את השתתפותם ופעילותם הלאומית העברית של בני נוער במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים.² מראשית המאה העשרים, במשך שלושה עשורים, הובילו במרוקו מבוגרים את הפעילות הציונית בכלל ואת הפעילות הלאומית העברית בפרט; בני הנוער לקחו בה חלק כמשתתפים בלבד. במהלך מלחמת העולם השנייה – בעקבות תהליכים היסטוריים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים – החלה נפוצה הפעילות הציונית והלאומית עברית ובני נוער היו אקטיביים בפעילות זו כזימים תרבותיים. בני הנוער היוזמים הגיעו מהמגזר המתמערב בחברה היהודית במרוקו; רובם היו נערים ומיעוטם נערות. היזמים הצעירים פעלו להפצת השפה והתרבות העברית בעיקר בקרב בני נוער אך חלקם פעל גם בקרב מבוגרים.

בהבחנה בפעילותם של בני הנוער אני מאמץ את ההגדרות של כשמת אבן-זהר, שמבררת במחקרה את מקומם של הילדים בפעילות הלאומית העברית בארץ ישראל בסוף המאה התשע-עשרה. כך היא כותבת בפתח מאמרה: 'האם הילדים והנוער שותפו בפרויקט של המצאת התרבות העברית החדשה בתקופת העלייה הראשונה? אם כן, כיצד? האם נוערו להם תפקידים יוזמים, או שרק גויסו כקבוצת יעד לקבל את השפה ואת התרבות החדשה

לזכרו), עמ' 9.

2 למחקרים על פעילויות להפצת התרבות העברית בארץ ישראל ראו, זהר שביט (עורכת), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ט; ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה 2007. על פעילות להפצת העברית באירופה ראו, אברהם לוינסון, התנועה העברית בגולה, לונדון 1935. על פעילות להפצת העברית בארצות הברית ראו, משה פלאי, התרבות העברית באמריקה: 80 שנות התנועה העברית בארצות-הברית תרע"ו-תשנ"ה (1916-1995), תל אביב 1998. טרם נכתב מחקר מקיף על הפעילות להפצת התרבות העברית בארצות האסלאם, אם כי נערך מחקר חלקי על הציונות או על התרבות העברית בהן. ראו לדוגמה, ירון הראל, דמשק נכבשה זמנית: הציונות בדמשק 1923-1908, ירושלים 2015; יוסף טובי, 'היחס לשפה העברית ולימודה בתוניסיה בשלהי המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים', בתוך: אפרים חזן וחיים סעדון (עורכים), תרשיש: מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה, רמת גן 2009, עמ' 269-310; חיים סעדון, 'שליחותו החינוכית של נחום ירושלמי לתוניסיה (1938-1945)', פעמים, 74 (תשנ"ח), עמ' 19-45.

שיזמו המבוגרים? באיזו מידה אפשר אפוא לדבר על "השתתפות" הילדים?³ אבן-זהר מבחינה בין ילדים משתתפים ובין ילדים יוזמים בפעילות הלאומית העברית, ומתייחסת למגוון הפעילות והשותפות של הילדים: מבצעים, משתתפים בהזדהות רבה, יוזמים פעילות או משפיעים על ילדים ומבוגרים. בדיון בפעילות הלאומית העברית במרוקו אסתייע בהמשגותיה ובשאלותיה כדי להבחין בין דרגות הפעילות השונות של השתתפות הילדים ובני הנוער בתקופות שונות ובהתארגנויות השונות.

המאמר דן ביזמי תרבות מבוגרים ובני נוער שלפי הגדרותיו של איתמר אבן-זהר הם קבוצה מצומצמת באוכלוסייה הבונה, המעצבת, הממציאה והמנסחת אופציות חדשות של רפרטואר תרבות, ונאבקת על הטמעתו בחברה. יזמי התרבות מקימים מסגרות ארגוניות חדשות במטרה להפיץ את ההצעות לדפוסי תרבות חדשים.⁴ התרבות יובאה למרוקו מאירופה ומארץ ישראל על ידי יזמי תרבות מקומיים וחיצוניים; בהקשר למגעים בין תרבויות ראוי להרחיב את הגדרת יזמי התרבות כסוכני העברה (agents of transfer). משימתם של הסוכנים הללו היא להכניס לתרבות הקיימת רפרטואר חדש. הרפרטואר מתקבל בתנאי שהסוכנים נתפסים כבעלי סמכות וכבעלי הון תרבותי או סימבולי.⁵

בני הנוער שיזמו את הפעילות העברית הוגדרו כשייכים למגזר המתמערב במרוקו. המשגה זו נשענת על מחקריו של ירון צור, שאפיין את קהילה היהודית במרוקו בתקופת הפרוטקטורט הצרפתי (1912-1956) כ'חברת מגזרים'. מלבד החלוקה האופקית המסורתית לשלוש שכבות מעמדיות, שרטט צור חלוקה אנכית של שלושה מגזרים טיפוסיים לחברה הקולוניאלית: אירופי, מתמערב וילידי. מגזרים אלה ניהלו מערכות תרבותיות וכלכליות נפרדות, אך היו ביניהן גם נקודות מגע. המגזר האירופי כלל פקידים ומתיישבים אירופים שניהלו את חייהם בשפה מערבית (ספרדית בצפון מרוקו וצרפתית בשאר המדינה); למגזר הילידי השתייכו תושבים מקומיים ששלטו בתרבות ובשפה המקומית (ערבית או ברברית על הדיאלקטים השונים שלה); המגזר המתמערב, שצור מכנהו גם 'דמוי אירופים', מנה תושבים מקומיים שאימצו את התרבות המערבית והפכו אותה לשפת תרבותם הגבוהה.⁶ קבוצה זו הצטיינה בגבולות תרבותיים מיוחדים שאפשרו לה ניידות בשני המגזרים האחרים ותיווך ביניהם.

3 בשמת אבן-זהר, 'שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880-1905', דור לדור, לו (תשע"א), עמ' 35-69, הציטוט מעמ' 39.

4 למושג 'יזם תרבות' וסוגיו ראו: איתמר אבן-זהר, 'מי מפחד מהתרבות העברית', בתוך: אהרן אמיר, אמיר אור וגיא מעיין (עורכים), אחרת: עיונים בנושאי עבר עתיד הווה, ירושלים 2002, עמ' 38-50.

5 לתפקידים של סוכני תרבות במגעים בין תרבויות ראו, Rakefet Sela-Sheffy and Gideon Toury (eds.), *Culture Contacts and the Making of Cultures: Papers in Homage to Itamar Even-Zohar*, Tel Aviv 2011, pp. 74-76.

6 ירון צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943-1954, תל אביב 2002 (להלן: צור, קהילה קרועה), עמ' 178-186.

בני הנוער שיזמו פעילות עברית לאומית במרוקו השתייכו למגזר המתערב. הם למדו בבתי ספר שייסדה חברת אליאנס ('כל ישראל חברים', 'להלן: כי"ח) במרוקו החל במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, והתגוררו בעיקר בערי חוף שהיו נתונות להשפעות מן החוץ. בני נוער אלה הושפעו משלוש מערכות תרבותיות שונות: מערב אירופית, יהודית-לאומית ודתית מקומית. זהותם של בני הנוער התהוותה ממעברם של רכיבי רפרטואר תרבותי משתי מערכות התרבויות החדשות, המערב אירופית והיהודית-לאומית, לתרבות הדתית במרוקו. עם זאת הרכיבים החדשים לא תפסו את מקום התרבות היהודית הדתית במלואה כיוון שאין ביכולתה של מערכת קיימת לאורך זמן וברציפות להחליף את כל רכיביה.⁷ לכך יש להוסיף כי בקהילה היהודית במרוקו, כמו בקהילות אחרות בארצות האסלאם, הבשילה תרבות זו ביחסים הרמוניים יחסית עם התרבות המסורתית. זהותם של בני הנוער המתמערבים הורכבה מרכיבים מכל שלוש מערכות התרבות שהתקיימו זו לצד זו ולא זו נגד זו, במינונים שונים בכל אחד מבני הנוער. קבוצה זו, של בני הנוער המתמערבים, לא זכתה להתייחסות במחקר עד לאחרונה.⁸

באופן כללי תפסה הילדות עד עתה מקום שולי במחקר הקהילות היהודיות בצפון אפריקה בכלל והקהילה היהודית במרוקו בפרט; החוקרים טרם עמדו על תרומתה הפוטנציאלית לחקר ההיסטוריה של הקהילה. מחקריהם של ההיסטוריון אליעזר בשן וחוקר הפולקלור רפאל בן-שמחון עוסקים בהקשרים דתיים במעגל השנה היהודי ובמעגל החיים היהודי, בסוגיות כמו לידת בן או בת, שמירת היולדת והתינוק, תמותת תינוקות, אירועים במעגל החיים היהודי, הילד במשפחה ובקהילה.⁹ שני המחקרים מתבססים על קורפוס מקורות דומה שעיקרו מקורות רבניים, עדויות בכתב ובעל פה על אמונות עממיות, ומידע של מבקרים או חוקרים אירופים שסיירו במרוקו. למחקרים אלה שתי חולשות שמחקרים רבים העוסקים בהיסטוריה של ילדים לוקים בהן: בשניהם לא הובאו קולות הילדים, כלומר מקורות שכתבו ילדים, והסוגיות הוצגו דרך עיניהם של מבוגרים בלבד. כבר בסוף שנות התשעים של המאה העשרים הצביעו היסטוריונים על בעיה אנליטית בחקר ילדות המתבסס על ניתוח בלעדי של מקורות שכתבו מבוגרים או ילדים שבגרו.¹⁰ בעוד רוב חוקרי ילדות עשו במחקריהם

7 לתנאים למעבר בין תרבויות ראו, Itamar Even-Zohar, 'Laws of Cultural Interference', *Papers in Culture Research*, Tel Aviv 2005, pp. 52-69

8 David Guedj, 'Jeune Israël: Multiple Modernities of Jewish Childhood and Youth in Morocco in the First Half of the Twentieth Century', *The Jewish Quarterly Review* (In Press)

9 אליעזר בשן, **הורים וילדים בהגותם של חכמי צפון אפריקה**, תל אביב 2005; רפאל בן שמחון, **יהדות מרוקו: הווי ומסורת במחזור החיים**, לוד 1994.

10 Nicholas Stargardt, 'German Childhoods: the Making of a Historiography', *German History*, 16, 1 (1998), pp. 1-15; Peter N. Stearns, 'Challenges in the History of Childhood', *Journal of the History of Childhood and Youth*, 1, 1 (2008), pp. 35-42; Laurence Brockliss and Heather Montgomery, 'Introduction', in: idem (eds.), *Childhood and Violence in the Western Tradition*, Oxford 2010, pp. 1-18

שימוש במקורות שכתבו מבוגרים, רק מעטים ניתחו מקורות שכתבו ילדים, בגלל נדירותם.¹¹ המחקר המצומצם על ילדות במרוקו התבסס באופן בלעדי על מקורות שכתבו מבוגרים. בשנים האחרונות פורסמו ספרי זיכרונות רבים ורומנים המתארים ילדות במרוקו.¹² אלה מתארים אירועים, מעשים או אמונות מנקודת מבט בוגרת ואין ספק שתיאורם ופרשנותם של הכותבים שונים מאלה של ילדים או השתנו ממרחק השנים ואינם דומים לאלה שהיו כותבים בילדותם.¹³

שני המחקרים שנזכרו דנים בסוגיות של ילדות בהקשרים דתיים במעגל השנה ובמעגל החיים היהודי בהתמקדות בטקסי ילדות ונערות ובמוסדות הקהילתיים שטיפלו בילדים. עם זאת הם אינם מתייחסים לתהליכים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים שהחלו במאה התשע-עשרה בעקבות המפגש של מרוקו עם מדינות אירופה והביאו לשינוי בחברה המרוקאית, כולל ילדים ובני הנוער. נוסף על כך נכתבו מחקרים העוסקים בחקר החינוך ומוסדות החינוך המודרניים במרוקו המתרכזים בעיקר במוסדות, באידיאולוגיה שלהם, במורים ובתוכניות הלימוד ואינם דנים בתלמידים או בחוויותיהם בבית הספר.¹⁴

במאמר זה אוסיף פרק שעניינו השתתפות ויוזמה של בני נוער מתמערבים בפעילות העברית הלאומית במרוקו במחצית הראשונה של המאה העשרים. כמו כן אציג את פעילותם התרבותית בעברית של בני הנוער בהסתמך על קולותיהם שלהם עצמם: מכתבים ששלחו לארגון 'ברית עברית עולמית' (להלן: בע"ע) ושמורים בארכיון הציוני,¹⁵ ומכתבים ששוגרו לקיבוץ המאוחד ושמורים בארכיון יד טבנקין. המכתבים מאפשרים הצצה לפעילותם של

-
- Linda A. Pollock, *Forgotten Children: Parent-child Relations from 1500-1900*, Cambridge 11
1983; Arianne Baggerman and Rudolf M. Dekker, *Child of the Enlightenment Revolutionary
Europe Reflected in a Boyhood Diary*, Leiden 2009
- אוטוביוגרפיות לדוגמה, רפאל ישראלי, *בחזרה לשום מקום: יהודי מרוקו בראי תקופה וניסיון חיים*,
12 ירושלים 2012; מיכאל פריאנטה, *בצל החומות*, ישראל 2015; אשר כנפו, *הכינור ואני: וריאציות
לכינור ולביוגרפיה*, תל אביב 2016. דוגמאות לרומנים: גבריאל בן שמחון, *נערה בחולצה כחולה*, תל
אביב 2013; ימית ארמבריסטר, *אישה מרוקאית אחת*, תל אביב 2013.
- 13 לדיון על שימוש באוטוביוגרפיות ראו לדוגמה מאמרים בקובץ, James Olney, *Autobiography:
Essays Theoretical and Critical*, Princeton, NJ 2014
- 14 Haim Zafrani, *Pedagogie juive en terre d'Israel: l'enseignement traditionnel de l'hebreu et
du judaisme au Maroc*, Paris 1969; Michael M. Laskier, *Alliance Israelite Universelle and the
Stanley*; *Jewish Communities of Morocco, 1862-1962*, Albany 1983 (להלן: לסקר, כ"ח במרוקו); יעקב
28-23; Abramovitch, 'Jewish Education in Morocco', *Jewish Education*, 43 (1973), pp. 23-28
לופו, ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, בני ברק 2004.
- 15 'ברית עברית עולמית' נוסדה בברלין ביוני 1931 במטרה להביא את השפה והתרבות העברית לתפוצות
השונות. בין היתר תמך הארגון בייסוד מוסדות חינוך עבריים, בהנחלת השפה העברית במוסדות
ציבוריים, בכניית פעילויות מגוונות להפצת השפה העברית בקרב כל שדרות העם ובסיוע ליוצרים
בעברית.

בני הנוער בעיניהם. הם אינם מתארים מציאות אידיאלית לגורמים בארץ ישראל שעמים הם מתכתבים אלא מפרטים קשיים שעמם נדרשו להתמודד, מתארים מערכות יחסים מורכבות עם מבוגרים ובכך תורמים לעיצוב תמונת נערות סבוכה. המכתבים מעניקים גם גישה לעברית שבה כתבו בני הנוער במרוקו בשנות הארבעים של המאה העשרים, השונה מהעברית הרבנית או המשכילית. קולם של בני הנוער יוצג לעיתים באריכות מתוך המכתבים שכתבו, משום שבאופן כללי הוא נדיר. על אחת כמה וכמה כך קולם של בני נוער שהשתתפו בפעילות לאומית עברית במרוקו.¹⁶

'משתתפים': בני נוער במרוקו בפעילות העברית בין שתי מלחמות

לפעילות הלאומית העברית במרוקו יש קשר ישיר לפעילות הציונית המקומית שהחלה בראשית המאה העשרים. בתקופה זו הוקמו אגודות ציוניות בערי החוף שעסקו בתעמולה לתנועה הציונית ובגיוס תרומות לקרנות הלאומיות. פעילותן הייתה קצרת טווח ומוגבלת ובסיומה ניתק הקשר עם התנועה הציונית באירופה. הצהרת בלפור בנובמבר 1917 הביאה לחידוש הפעילות הציונית במרוקו ולהתפשטותה לקהילות רבות. בעשורים השני והשלישי של המאה העשרים פעלו האגודות במרוקו בהיקף דומה לעשור הראשון, באופן עצמאי וללא גוף מרכזי, אך שלא כמו בתקופה הראשונה, החלה להתקיים פעילות באשכולות גיאוגרפיים. השלטון הקולוניאלי נקט יחס שלילי כלפי האגודות ולא אפשר להן לפעול באופן חוקי; הוא ראה בציונות מתחרה על נפש המיעוט היהודי המקומי, וביקש למנוע כל התאגדות לאומית, מוסלמית ויהודית. האגודות הציוניות במרוקו היו תחת חסותה של הפרדציה הציונית של צרפת ופעילותן הוגבלה לתעמולה ולגיוס כספים לקרנות, כך שהן כמעט לא פעלו במרחב הציבורי. חוץ מהקשיים שהערים השלטון הקולוניאלי על קיום הפעילות הציונית, ההבנה של הפעילים במרוקו שהתנועה הציונית אינה יכולה או מעוניינת לסייע בפתרון המצוקות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות בקהילותיהם, תרמה אף היא לדעיכת הפעילות. בשלהי 1923 נתחדשה הפעילות הציונית בקזבלנקה על ידי תא ציוני שבו היו חברים מתמערבים ילידי מרוקו ומהגרים מאירופה. בראשית ינואר 1924 הצטרף התא כסניף אל הפרדציה הציונית של צרפת כדי שיוכל לפעול באופן חוקי במרוקו. התא הציוני גייס תרומות לשקל הציוני, לקרן היסוד ולקק"ל מקהילות רבות בממלכה. כמו כן הוא ניהל תעמולה ציונית שלשמה ייסד את העיתון *L'Avenir Illustré* (העתיד המצויר), שראה אור בקזבלנקה בצרפתית בשנים 1926–1940. שינוי מהותי במצבו של הארגון הציוני במרוקו התחולל עם כינוסה של הוועידה הארצית של ציוני מרוקו ב־18 בינואר 1936. הוועידה התכנסה אחת לשנה בקזבלנקה במשך ארבע שנים, עד להטלת איסור על פעילות ציונית באפריקא 1940. הוועידות בנו מסגרת ארגונית מרכזית שייצגה את הקהילות העירוניות הגדולות, ולראשונה רושתו איים או אשכולות של פעילות ציונית וקיימו פעילות מתואמת ומאורגנת.

16 נוסף על מכתבים נעשה שימוש זהיר, בעיקר השוואתי, בספרות זיכרונות שכתבו לימים חברי קבוצת 'בן יהודה' ובעדויות בעל פה שהעניקו למכוני מחקר.

מסגרת זו התוותה מדיניות לארגון הציוני המקומי; בה נבחרו מוסדותיו ונקבעה תוכנית פעולה לאיסוף כספים לקק"ל, לקרן היסוד ולמכירת השקל וכן לתעמולה ולחינוך עברי.¹⁷ בתקופה של בין שתי מלחמות העולם הנהיגו מבוגרים בעיקר את הפעילות הלאומית העברית, וזו פנתה ברובה למבוגרים ובחלקה הקטן לילדים ולבני נוער. הצעירים גויסו כקבוצת יעד להשתתף בפעילות העברית שיזמו המבוגרים כמבצעים. יזמי התרבות פעלו לבניית התרבות העברית בארבע מערכות קהילתיות: עיתונות, בתי ספר, בתי דפוס וספרים, ואגודות ומועדונים.¹⁸ מערכות אלה מוצגות להלן על פי דרגת השתתפותם הפעילה של הילדים בסדר עולה, מאי השתתפותם במערכת הראשונה ועד התגייסותם והשתתפותם מרצון במערכת הרביעית, שיזמו המבוגרים. המקורות בתקופה זו שופכים אור על הצהרת הכוונות ועל פעולותיהם של היזמים המבוגרים. עם זאת חסר בהם קולם של בני הנוער שיכול היה להעיד על התקבלות הפעילות בקרב קהל היעד, בני הנוער, מנקודת מבטם.¹⁹

הדיון הציבורי על לימוד השפה העברית בעיתונות היהודית המקומית

העיתונות שימשה במה רבת השפעה לדיונים ציבוריים ויזמי תרבות עשו שימוש בעיתונים יהודיים מקומיים בצרפתית ובערבית-יהודית לסיקור התרבות העברית ולדיון בה ובחינוך העברי. כך לדוגמה בעיתון *La Liberté* (החירות), שיצא לאור בטנג'יר בצרפתית (1922-1915), דנו חמישה יזמי תרבות מתמערבים על גוני התרבות העברית שראוי ללמד בבתי הספר של כי"ח במרוקו. בעיתון אור המערב שיצא לאור בקזבלנקה בערבית-יהודית (1923-1922) דווח על ייסוד אגודות להפצת השפה העברית בערי מרוקו ועל פעילותן התרבותית. בעיתון *L'Avenir Illustré* פורסמו דו"חות ציבוריים על מצב החינוך העברי בבתי הספר של כי"ח ומאמרי ביקורת על החינוך העברי ועל מצב התרבות העברית במרוקו.²⁰ המבוגרים כתבו בעיתונים לקהל קוראים מבוגר ולא פנו לילדים או לבני נוער. אולם חלק לא מבוטל מהפרויקטים של יזמי התרבות כוון במיוחד לילדים ולבני נוער ועל כן הם נידונו במאמרים ובדו"חות כגורם בקהילה שדורש טיפוח, משום שהמבוגרים ראו בהם גורם מרכזי בשינוי תמונת עתיד הקהילה. קולם של הילדים ובני הנוער הופיע בעיתון לעיתים רחוקות בתיווך

17 על התנועה הציונית במרוקו ראו, צבי יהודה, הארגון הציוני במרוקו בשנים 1900-1948, עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית תשמ"א (להלן: יהודה, הארגון); ירון צור, 'מחוץ לאירופה: הציונות במרוקו בראשיתה ובהתפתחותה', בתוך: אלון גן (עורך), הציונות לאזוריה: היבטים גאוגרפיים, כרך ב: הבלקן, המזרח התיכון, צפון אפריקה ואסיה התיכונה, ירושלים תש"ע, עמ' 203-271; צור, קהילה קרועה.

18 Itamar Even-Zohar, 'Polysystem Theory', *Poetics Today*, 11, 1 (1990), pp. 9-26

19 על התרבות העברית במרוקו ראו, דוד גדי, היחס לשפה העברית ובנייתה של תרבות עברית בקרב הקהילה היהודית במרוקו (1916-1956), עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2019 (להלן: גדי, היחס לשפה העברית).

20 על הדיון הציבורי על לימוד השפה העברית בעיתונות היהודית במרוקו ראו, שם, עמ' 38-56, 88-102.

המבוגרים וממנו אפשר ללמוד שהם לקחו חלק כמשתתפים בפעילות תרבותית פורמלית או בלתי פורמלית שיזמו המבוגרים עבורם.

שיפור לימודי העברית והיהדות בבתי הספר של כ"ח

כ"ח חרתה על דגלה את קידום רמתם המוסרית של היהודים על ידי הפצת נורמות, ערכים והתנהגויות אירופיים בקרב היהודים בארצות האסלאם. למטרה זו הקימה החברה רשת בתי ספר שהתפרסה בקהילות צפון אפריקה, המזרח ובבלקן. בבתי הספר עוצבה השקפת עולמם של התלמידים והוקנו להם ערכים, שפה ותרבות אירופיים, ליתר דיוק צרפתיים. בית הספר הראשון של כ"ח הוקם בתטואן שבצפון מרוקו בשנת 1862, ואחריו נפתחו בהדרגה בתי ספר בערי מרוקו. על פי הסכמים שחתמה כ"ח עם הנהגת הקהילות נותרו לימוד העברית ומקצועות היהדות באחריות הנהגת הקהילה; היא בחרה את המלמדים בבתי הספר ומימנה את שכרם.²¹

בין שתי מלחמות העולם עשתה החברה בשיתוף עם הנהגות הקהילות מאמצים לשיפור החינוך היהודי והעברי בבתי הספר והשיגה כמה תוצאות. ראשית, הרחבת תוכני הלימוד והוספת מקצועות חדשים – התלמידים למדו לא רק את שפת הקודש ופרשת השבוע אלא גם לימודי דת והיסטוריה. שנית, הכנסת ספר הלימוד החדש *Nouvelle Méthode Pratique de Lecture Hébraïque* (שיטה מעשית חדשה לקריאת עברית), שכתב אברהם אלבר נבון, מנהל בית המדרש למורים של כ"ח בפריז, והופץ בבתי הספר של החברה באגן הים התיכון, כולל במרוקו. הספר אומנם לא יצר מהפכה בשיטת לימוד העברית ולא נכתב במטרה ללמד את השפה העברית כשפה חיה, אך הוא ארגן ושיפר את הוראתם של המלמדים שהשתמשו בו והביא לאחידות. שלישית, לראשונה צורפו תלמידות למעגל לומדי העברית ולימודי הקודש במרוקו. לחינוך העברי והיהודי בבתי הספר של כ"ח במרוקו עד מלחמת בעולם השנייה הייתה אוריינטציה דתית, עם תיקונים וחיידושים. עם זאת לא היה זה חינוך עברי לאומי, לבד מבתי ספר אחדים שבהם לימדו מלמדים משכילים מקומיים אוטודידקטים או מורים שהוכשרו בארץ ישראל. בשני המקרים מדובר במלמדים שלימדו בשיטות חדשות תכנים חדשים מתוך הידע והניסיון שרכשו באופן עצמאי, ללא סיוע של בתי הספר במרוקו. לא נלמדו השפה העברית או תוכני לימודים באוריינטציה לאומית משום שכי"ח התנגדה להורות חינוך יהודי לאומי בין כותלי בתי הספר. עם זאת החינוך העברי הבסיסי העניק לילדים ולבני הנוער יסודות בשפה שאפשרו להם להשתלב בפעילות עברית לאומית לא-פורמלית.²²

21 מחקר כללי על כ"ח ראו, אהרון רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה: 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929, ירושלים תשנ"א. על פעילותה של כ"ח במרוקו ראו, לסקר, כ"ח במרוקו.

22 על שיפור לימודי העברית והיהדות בבתי הספר של כ"ח ראו, דוד גדג', 'החינוך היהודי והעברי בבתי הספר הצרפתיים במרוקו בשנות העשרים של המאה העשרים', בקורת ופרשנות, 46 (2019), עמ' 234-207. המאמר כולל דיון גם על ספר הלימוד של נבון.

הקמת בתי דפוס עבריים וחנויות ספרים

בית הדפוס הצרפתי-עברי הראשון במרוקו נוסד בטנג'יר בשנת 1891, ועם התבססות השלטון הקולוניאלי נוספו בתי דפוס עבריים במרכזים היהודיים העירוניים. בבתי הדפוס נדפסה בעיקר ספרות ליטורגית ורבנית ומעט ספרות עברית חדשה שכללה יצירות ספרות, כתבי עת, שירונים, ספרי לימוד, דו"חות פעילות ופרסומים של מוסדות חינוך. לכד מהפרסומים של מוסדות החינוך שפנו למבוגרים, כל יתר הספרות העברית נדפסה לשימושם של בני הנוער, כדי ללמוד את השפה העברית והתרבות העברית. הספרות המקומית לא ענתה על הביקוש הגובר מצד שוחרי השפה במרוקו ולכן כמות נכבדה של ספרים יובאה מארץ ישראל, מאירופה ומארצות הברית.

חנויות ספרים נפתחו במרוקו רק במאה העשרים, עם כניסת הדפוס שהביא לגידול בשוק הספרים ובקהל הקוראים. בחנויות נמכרו ספרי קודש, תשמישי קדושה וספרות עברית. בעלי החנויות ייבאו ספרים מחנויות ומהוצאות לאור עבריות מצפון אפריקה, בעיקר מתוניסיה, ומאירופה. הם יצרו קשר עם כמה עיתונים בארץ ישראל, בתוניסיה ובאירופה וייבאו אותם לקהל קוראיהם במרוקו. חנויות הספרים שימשו מרכז תרבותי שבו נפגשו רבנים, תלמידי חכמים, מורים לעברית ותלמידים. לכד ממכירה אפשר היה בחלק מהחנויות לשאול ספרים תמורת תשלום חד פעמי, ולקרוא בהן ספרים ועיתונים. האחים שלמה ואברהם חדידא מקזבלנקה ניהלו חנות ספרים בשם 'האחים חדידא' ששימשה כמרכז תרבותי לבני נוער שלקחו חלק בפעילות תרבותית: מקהלה עברית וקבוצת תיאטרון שייסדו האחים. בפורים הם ארגנו תהלוכת 'עד-דלא-ידע' ברובע היהודי בקזבלנקה בדגם הארץ-ישראלי, שבה לקחו חלק פעיל בני נוער מהמקהלה ומקבוצת התיאטרון ובני נוער רבים השתתפו בה.²³

ייסוד אגודות להפצת השפה והתרבות העברית

האגודות הצינוניות שנוסדו בערי מרוקו קיימו פעילות תרבותית במסגרת אגודות ומועדונים להפצת השפה והתרבות העברית. רוב האגודות הקימו בית ספר עברי לילדים ולבני נוער שפעל בבוקר ובערב ובתי ספר ערב למבוגרים. הן החזיקו ספרייה להשאלת ספרים ועיתונים, שכללה בחלק מהמקרים חדר קריאה. אגודות גדולות הכילו גם אולם ובו התכנסו שוחרי השפה לשמוע הרצאות בעברית על התרבות העברית. במסגרת הוועידות הצינוניות הארציות שהתקיימו בין השנים 1936-1939 נוסדו מועדונים נוספים להפצת השפה והתרבות העברית, מקהלות, קבוצות תיאטרון וקורסים ללימוד השפה. באגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה הובילה בלהה בנדרלי, שהיגרה בשנות השלושים מארץ ישראל למרוקו, פעילות עברית; היא ייבאה רכיבים מהפרטזואר התרבותי הארץ-ישראלי והתאימה אותם לתרבות המקומית. בנדרלי עודדה בני נוער, ובעיקר נערות, לקחת חלק בפעילות התרבותית באגודה כנואמות

23 על הדפוס העברי וחניות הספרים במרוקו ראו, אליהו מרציאנו, ספר בני מלכים: תולדות הספר העברי במרוקו משנת רע"ז עד שנת תשמ"ט, ירושלים 1989; אברהם הטל, 'על הדפוס העברי במגרב', ממזרח ומערב, ב (תש"ם), עמ' 121-129; דג'ג', היחס לשפה העברית, עמ' 256-299.

וכמשתתפות בקבוצות שירה ותיאטרון.²⁴ בדומה למקהלה ולקבוצת התיאטרון של האחים חדידא, ככל האגודות השתתפו בני הנוער כזמרים במקהלה וכשחקנים ולמעשה היו יזמי תרבות שהשפיעו על קהל גדול של בני נוער ומבוגרים שלמדו עברית דרך השירה המשותפת או התיאטרון שראו.

'יזומים': פעילות בני נוער במרוקו לאחר מלחמת העולם השנייה

מלחמת העולם השנייה הייתה נקודת מפנה בקרב החברה המרוקאית, ובכללה היהודים. יהודי מרוקו התאכזבו מהשלטון הקולוניאלי שהפך את עורו בתקופת המלחמה. תחת שלטון וישי מומש 'תקנון היהודים' ונחקקו חוקים אנטי-יהודיים שבעקבותיהם פוטרו יהודים מהמגזרים האירופי והמתמערב ממשורות שהחזיקו בפקידות הציבורית ובמקצועות חופשיים, ויהודים שהתגוררו ברבעים האירופיים נדרשו לפנות את בתיהם ולחזור ל'מלאח' (הרובע היהודי). בימי המלחמה שררה אווירה אנטישמית בקרב המתישבים האירופים ויהודים נפגעו מיחסם העוין של חוגים צרפתיים לאומניים, לרבות חיילים צרפתים ומושלים בערים ובעיירות. הדי המלחמה ושמועות על רדיפות ועל השמדת יהדות אירופה יצרו אווירת חרדה וחוסר ודאות באשר לגורלם. אירועי המלחמה באירופה ובצפון אפריקה ניפצו את חלומם של יהודים מהמגזרים האירופי והמתמערב להשתלב כפרטים במסגרת האומות שנוצרו במאות התשע-עשרה והעשרים באירופה ובקולוניות בצפון אפריקה. הבנה זו חוללה מערכות גשית ורוחנית בשכבות נרחבות בקהילה ובהן בני נוער, והובילה למעבר מאוריינטציה פרו-צרפתית לאוריינטציה לאומית יהודית. נטייה זו התגלמה בחידוש ובתנופה של הפעילות הציונית בכלל והעברית בפרט.²⁵

בתום מלחמת העולם השנייה התחדשה הפעילות הציונית במרוקו ונוסד ארגון ציוני שריכז את הפעילות הציונית. ביוני 1946 חודשה המסורת והוועידה השנתית של ציוני מרוקו התכנסה בקזבלנקה בהשתתפות למעלה מחמישים נציגים שייצגו אלפיים חברים מעשר קהילות מרכזיות במדינה. ההתעוררות שהקיפה רבדים רחבים בקהילה הביאה לכך שלראשונה מאז הקמת הארגון השתתפו בו נבחרים שייצגו את הציבור הרחב ולא רק קבוצה קטנה מקזבלנקה. לאחר קום מדינת ישראל הוקמה אגודה ציונית כמעט בכל קהילה גדולה ובינונית במרוקו. להבדיל מהפעילות העצמאית שאפיינה את תחילת דרכן, הסתייעו האגודות בשליחים מ ישראל לאחר הקמתה. אלה הקנו לפעילות ממד מפלגתי

24 על פעילותה התרבותית של בלהה בנדרלי במרוקו ראו, דוד גדג, 'עבריות בתנועה: הגירתן של שתי נשים מארץ ישראל למרוקו ופעילותן בשדה החינוך העברי לאומי', מסכת: נשים בעולם היהודי, יב (תשע"ו), עמ' 147-174.

25 על מלחמת העולם השנייה כנקודת מפנה באוריינטציה של יהודי מרוקו ראו, מיכאל אביטבול, יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 165-168; צור, קהילה קרועה, עמ' Daniel J. Schroeter, 'Vichy in Morocco: The Residency, Mohammed V, and His ;74-72 Indigenous Jewish Subjects', in: Ethan B. Katz, Lisa Moses Leff and Maud S. Mandel (eds.), *Colonialism and the Jews*, Bloomington and Indianapolis, IN 2017, pp. 215-250

שהגיע למרוקו רק לאחר מלחמת העולם השנייה עם בואם של שליחי המפלגות השונות. הפוליטיזציה של הציונות חוללה מאבק של ממש על נפשו של הנוער בתנועות הנוער המקומיות והחלוציות במרוקו, שקיימו פעילות ענפה באותם ימים.²⁶ ההתעוררות של התרבות העברית קיבלה ביטוי בהקמתם של עשרות אגודות, מועדונים ובתי ספר להפצת השפה העברית שקיימו פעילות תרבותית עשירה: 'עונג שבת', שיעורים ללימוד עברית, שירים ומקהלות, תיאטרון, תערוכות, תחרויות ספרותיות, חגים בעלי גוון לאומי, ימי זיכרון, לוויות ואזכרות בצביון לאומי. העשייה הרבה והמגוונת ביותר נערכה בקזבלנקה, אך היו לה הסתעפויות גם במרכזים העירוניים ברבאט, סאלה, וואן, סאפי, מזגאן, מוגאדור, מראכש, פאס, מכנאס, צפרו ואוג'דה. המוסדות הוקמו ביוזמתם של יחידים או חבורות וללא הֶכּוּוּנָה או הנחיה של מרכז פוליטי או תרבותי זה או אחר, ועל כן נבדלו זה מזה באופיים. רוב האגודות והמועדונים הוקמו בידי מבוגרים ובני הנוער השתתפו בפעילותם. בין עשרות האגודות בלטה פעילותה של קבוצת 'בן יהודה' שנוסדה בידי בני נוער עבור בני נוער.

ייסודה של קבוצת 'בן יהודה'

קבוצת 'בן יהודה' נוסדה בקזבלנקה ב־1944 בידי בני נוער במטרה להפיץ את השפה והתרבות העברית בקרב בני נוער ומבוגרים.²⁷ במכתב הראשון ששלח גד כהן ממיסדי הקבוצה לבע"ע, הוא הרגיש את הסולידריות של חברי הקבוצה עם חלוצים בארץ ישראל, ופרש את חזונה:

אחינו במולדת היקרים, דעו כי בגולה במרוקו יש צעירים ההוגים באחיהם החלוצים, באחיהם הלוקחים בידיהם המפעל הענקי אשר לא לקחו כל בני עמנו בכל התפוצות. הם משתתפים בדאגותיכם על מצב תרבותנו המתמוטט ועל הדור הצעיר המתרחק מן היהדות. הם מבינים את עמל המולדת הקטנה שבביל בניה הנדחים, המתייחסים אליה באדישות. את הגנת האם הפעוטה המגינה על הרבים שאין להם לא אונים ולא יכולת להתאחד

26 על התפתחות הארגון הציוני במרוקו לאחר מלחמת העולם השנייה ראו, 'יהודה, הארגון, עמ' 181-201; צור, קהילה קרועה, עמ' 198-201. על תנועות הנוער במרוקו ראו, אריה אזולאי, נוער בסערה: תנועות הנוער היהודיות במרוקו, ירושלים 2012.

27 הקבוצה נקראה על שמו של אליעזר בן יהודה. הערצתם של שוחרי השפה העברית במרוקו לבן יהודה אינה ייחודית. עפרה תירוש בקר ניתחה במחקרה את ביקורו של בן יהודה באלג'יריה ב־1880/1881 ואת ההספרים שנכתבו לאחר מותו. ראו, Ofra Tirosh-Becker, 'Eliezer Ben-Yehuda and Algerian Jews Relationship and Language', in: Lutz Edzard (ed.), *Arabic and Semitic Linguistics Contextualized: A Featschrift for Jan Retsö*, Wiesbaden 2015, pp. 430-447. בלוב הוקמה ב־1931 אגודת 'בן יהודה' להפצת השפה העברית וחמדה בן יהודה, רעייתו של אליעזר בן יהודה, ביקרה בלוב ובאגודה. ראו, יוסף טובי, 'השבועון "למדו עברית" של ארגון "בן יהודה" בטריפולי שבלוב', כרמלים יב (תשע"ו), עמ' 79-94. על אליעזר בן יהודה בצפון אפריקה ובכל ארצות האסלאם נדרש מחקר כולל.

מתוך רשלנותם. אך מה שגרם לאלה להיות במצב זה הוא חוסר תרבות עברית. היא מקשרת ההמון, הנותנת לחייו טעם אחד, תשובה לשאיפותיו עד שיהיה קשה להפרידו. מובן מאליו כי בכדי להקריבו לתרבותנו ולהשקותו מימיה הזכים רק מכשיר אחד נצליח: שפתנו הקדושה. חברי קבוצת 'א' בן יהודה' מודים בחשיבות השפה העברית ומתייחסים אליה בחיבה עזה. על כן הם נחפזים מרב התלהבות לענות לקריאתכם והם נכונים למלות חובתם באמונה ושמחה: לשרת הרעיון הנפלא.²⁸

כהן מציג תפיסה אידיאולוגית ציונית שלפיה הנוער התרחק מהיהדות ומהפעילות הציונית בגלל נתק לשוני ותרבותי, שכן בני הנוער אינם שולטים בשפה העברית ובתרבות העברית. הוא מעלה על נס את לימוד השפה העברית ורואה בה מרכיב חשוב בזוהר היהודית המודרנית. לשפה ייעוד סמלי ומעשי: 'היא מקשרת ההמון', שפה המשותפת לעם היהודי בכל תפוצותיו מחזקת את הקשר בין בניו ואת הסולידריות הטרנס-לאומית. נוסף על כך השפה העברית היא אמצעי להנחלת אוצרות הרוח של העם היהודי לדורותיו, 'להקריבו לתרבותנו ולהשקותו מימיה הזכים'. קבוצת 'בן יהודה' שמה לה למטרה להפיץ את השפה העברית בין בני הנוער וליצור הווי ארץ-ישראלי במרוקו באמצעות פעילויות תרבותיות והענקת הכשרה חקלאית לקראת עלייה לישראל.

ממכתבים שכתבו חברי קבוצת 'בן יהודה' לגורמים שונים בישראל אפשר ללמוד על פעילות הקבוצה, אך מעט מאוד על הביוגרפיה של חבריה. את הקבוצה הקימו תשעה נערים ונערה מתמערבים בוגרי בית הספר של כ"ח, בני 15-20: שלמה ביטון, בוסקילה דוד, אליעזר אביטאן, גד כהן, קדוש יוסף, פנחס לוי, אהרן לוי, בן כליפא אברהם, משה גבאי, חנה יפרח.²⁹ אפשר לשער שרוב מייסדי הקבוצה גדלו בבתים מהמגזר הילידי שבהם דיברו ערבית יהודית וההורים עסקו במלאכות מסורתיות.³⁰ בני הנוער היו למעשה דור ראשון להתמערבות והשפה הצרפתית הייתה שפת התרבות המרכזית שלהם, בניגוד לערכית היהודית של הוריהם. סלמון ביטון, חבר ב'בן יהודה', אפיין במכתב ששלח לבע"ע את מובילי הקבוצה: 'בדרך כלל, כל המלמדים בתנועתנו גמרו את לימודיהם העממיים בצרפתית. יש

28 מכתב מגד כהן לבע"ע, 9.6.1944, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A230\140a.
 29 רשימת מייסדי הקבוצה מופיעה במכתב ששלח שלמה ביטון לקיבוץ המאוחד: שלמה ביטון לקיבוץ המאוחד, 29.11.1944, ארכיון קיבוץ מאוחד (להלן: אק"מ), 12/32/9-2.
 30 מידע עקיף על הבתים שבהם גדלו בני הנוער אפשר ללמוד מתיאור חיו של אליעזר אביטל: 'אביו ישעיהו ז"ל, דאג להקנות לבנו ערכים מסורתיים ולטפח בו מדות טובות. ואם כי הוא היה ארוך, הוא לא היה קפדן והתייחס אל בנו ברוח הזמן ולאור הצרכים המודרניים'. איפרגן (עורך), אביטל: קובץ לזכרו, עמ' 4. מידע נוסף מופיע בריאיון עם שאול זיני ובו הוא מספר: 'החינוך שקיבלתי בבית – חינוך יהודי מסורתי [...] אבא היה מורה לעברית בבית ספר בספרו [צפרו]. ראו, אק"מ, 2/10/6-2-13.

מהם שהמשיכו עוד את לימודיהם מספר שנים בבית הספר או לבדם בשעורי ערב. מובן מאליו כי כולם דוברי עברית והשפה כבר שגורה בפייהם.³¹

מייסדי 'בן יהודה' למדו בבתי הספר של כ"ח שנפוצו במרוקו, l'école primaire, וחלקם המשיכו בבתי ספר מתקדמים, primaires supérieures, או בשיעורי ערב שהיו נפוצים פחות במרוקו. להבדיל מבני נוער שלמדו במוסדות החינוך המסורתיים שבהם רכשו ידע תורני בלבד, בני הנוער שלמדו בבתי הספר של כ"ח רכשו את השפה הצרפתית וידע ותרבות אירופיים נוסף על הידע התורני. ההון התרבותי, השפה הצרפתית והידיעות הכלליות, העניקו להם ארגז כלים – משמעותיות, התנהגויות ותפיסות עולם – הנדרש לפעולה בהתארגנות מודרנית.³² בני הנוער המתמערב רכשו גישה והבנה של הלאומיות היהודית המודרנית והתרבות העברית על כל מורכבותן, ובשלב מתקדם יכולים היו ליוזם פעולה משלהם. הם העשירו את ידיעותיהם בעיקר בקריאה בעיתונים ובספרים שנשלחו מהתפוצות או במפגשים עם סוכני תרבות שהיגרו למרוקו או ביקרו בה לתקופה מוגבלת. שליטתם של בני הנוער המתמערב בשתי השפות אפשרה להם להיחשף לספרות ולעיתונות יהודית בשתי השפות הללו ולנהל קשרי מכתבים עם גורמים שונים באירופה ובארץ ישראל.

כאמור, הקבוצה הוקמה בידי נערים ונערות אך מקומן של הנערות בקבוצה, כמו באופן כללי בפעילות התרבותית הלאומית העברית, היה מצומצם מאוד. מקומן השולי של נערות בעשייה העברית במרוקו אינו שונה מזה של נשים ונערות בראשית הפעילות העברית בכל קהילות ישראל. השתתפותן המצומצמת הייתה תוצאה של הדרתן במשך מאות שנים מלימוד השפה העברית, מפעילות תרבותית ואינטלקטואלית יהודית ומחסינות הציבורית. בניגוד לבנים, שלמדו בחדר וקיבלו חינוך בסיסי שכלל קריאה והיכרות עם טקסטים יהודיים מכוננים, הבנות לא למדו במוסדות חינוך מסורתיים. רובן המכריע של הבנות במרוקו התחנכו במסגרת המשפחתית ולמדו מיחסיהן עם יתר הנשים. מעטות, בדרך כלל בנות תלמידי חכמים, זכו ללמוד עברית וספרות קודש במסגרת המשפחתית או מפי מורה פרטי שהגיע לביתן. עם כניסתה של כ"ח למרוקו החלו הבנות ללמוד צרפתית ולימודים כלליים, ולראשונה למדו במסגרת זו גם עברית ויהדות. אולם לא ככל בתי הספר למדו הבנות עברית, וגם כאשר למדו, מספר השעות שהוקדש לנושא היה קטן מזה של הבנים. מצב זה נבע מהתנגדות של הנהגת הקהילה או של סגל המורים שמקורן היסטורי ותרבותי, שזיהה את העברית עם לימודי קודש ולכן באופן מסורתי לימוד השפה העברית היה נחלת הבנים בלבד. מצב זה הביא לכך שלבנות ולנערות לא היו ידע וסמכות לקחת

31 מכתב מסלמון ביטון לבע"ע, 4.7.1946, אצ"מ, A230\147b. בעדות מאוחרת של חבר הקבוצה, שלמה ביטון, הוא מציין כי חברי הקבוצה למדו בבתי הספר הצרפתיים במרוקו ושלטו בשפה הצרפתית. ראו, איפרגן (עורך), אביטל: קובץ לזכרו, עמ' 4-6.

32 אני נשען על ההמשגה של סוג ההון של הסוציולוגי הצרפתי פייר בורדיה, Pierre Bourdieu, 'The Forms of Capital', in: John G. Richardson (ed.), *Handbook for Theory and Research for the Sociology of Education*, New York 1986, pp. 241-258

חלק בפעילות הלאומית העברית ולכן מעטות השתתפו בפעילות ורק יחידות סגולה לקחו חלק כיוזמות תרבותיות.³³

'הגדולים זה מעסיק אותם מעט מזער. מה עלינו לעשות ולא עשינו אותו?': בני הנוער יוזמים

חברי קבוצת 'בן יהודה' נחשפו לתרבות העברית ולמדו עליה באמצעות מגעים עם שלושה סוגים של סוכני תרבות: שוחרי שפה מבוגרים מקומיים שפעלו במסגרת אגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה, ספרות ועיתונות יהודית בצרפתית ובעברית שיובאה למרוקו, ושליחים מארץ ישראל.

בשנת 1943 חנכה אגודת 'מגן דוד' מועדון עברי שבו התקיימה פעילות תרבותית שפנתה בעיקר לקהל משתתפים מבוגר. במועדון נערכו מפגשי 'עונג שבת' בשעות אחר הצהריים שבהן נשאו שוחרי השפה המקומיים ואורחיהם הרצאות ונאומים ומקהלה שרה שירים בעברית.³⁴ חברי 'בן יהודה' השתתפו בפעילות המועדון וחודשים מספר לאחר שלקחו בו חלק כמשתתפים בלבד החליטו לייסד קבוצה ייחודית לבני נוער מתוך הבנה שרק הם מבינים את הלך הרוח והצרכים של בני גילם: 'הגדולים זה מעסיק אותם מעט מזער. מה עלינו לעשות ולא עשינו אותו? כל זה פעוט אצל מה שיכולים לעשות אם יאופשר לנו מצד הגדולים. קבוצת "א.ב.י" מצהירה כי ביכולתה להשפיע על רוב הנוער המרוקאי. אנו

33 דוגמה לאישה משכילה במרוקו היא המשוררת פריחא בת רבי אברהם בן אדיבה, או בשמה הספרותי פריחא בת יוסף, בת המאה השמונה-עשרה. ראו, יוסף שיטרי, 'פריחא בת רבי אברהם: נוספות על משוררת עבריייה ממארוקו במאה הי"ח', **פעמים**, 55 (תשנ"ג), עמ' 124-130. על השכלתן של רוב הנשים ראו את מחקרה של צביה טובי על נשות דרום תוניסיה, הרלוונטי גם לנשות מרוקו: צביה טובי, **מכלה לחמות: עולמה של האישה בקהילות היהודיות בדרום תוניסיה במחצית הראשונה של המאה העשרים**, ירושלים תשע"ו. ראו גם, אליעזר בשן, **נשות חיל יהודיות במרוקו: מגירוש ספרד עד המאה עשרים**, תל אביב 2003; הנ"ל, **נשים יהודיות במרוקו: דמותן בראי מכתבים מן השנים 1733-1905**, רמת גן 2005. חסר מחקר מקיף על נשים במרוקו. למחקר על השינוי שחל בחינוכן ובמעמדן של נשים בארצות האסלאם במאה העשרים ראו לדוגמה, אלישבע שטרית, 'החתייה להשתחררות האשה היהודייה במרוקו: תמורות בין השנים 1901-1939', בתוך: טובה כהן ושאל רגב (עורכים), **אשה במזרח, אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח**, רמת גן תשס"ה, עמ' 141-161; רחל סימון, 'תמורות במעמדן של נשים יהודיות בלוב', **שורשים במזרח**, ד (1998), עמ' 183-200; Frances Malino, 'Prophets in Their Own Land? Mothers and Daughters of the Alliance Israélite Universelle', *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender*, 3 (2000), pp. 56-73

34 הרכיב הרפרטוארי 'עונג שבת' יובא למרוקו מארץ ישראל. בדצמבר 1926 ייסד המשורר חיים נחמן ביאליק את 'עונג שבת' שהתפשט בהדרגה לערים אחרות בארץ ישראל ולקהילות יהודיות באירופה ובארצות הברית. 'עונג שבת' כלל נאומים והרצאות של אנשי רוח ממדעי היהדות והתרבות העברית וכן שירה בציבור בהנחיית מקהלה או זמרים – שני רכיבים אלה נכללו גם במפגשים במרוקו. ראו, שמואל אבנרי, 'איך חי שמל "עונג שבת" של ביאליק את היישוב? תרפ"ז-תשס"ז, שמונים שנה ל"מפעלו השלישי" של המשורר הלאומי, מים מדליו, 18 (תשס"ז), עמ' 357-370.

יודעים את לב הנוער ומהלכו יותר טוב ממישהו,³⁵ כתב גד כהן לבע"ע. נוסף על הפעילות התרבותית של 'מגן דוד' שהתרכזה ב'עונג שבת' יזמו הצעירים פעילות תרבותית בחגים כמו פורים וחנוכה ושמו דגש על שיעורי ערב לעברית במהלך השבוע שבהם הם הדריכו. השיעורים עוררו עניין רב בקרב צעירים בקהילה ומאות לומדים השתתפו בהם. בשיא פעילות הקבוצה החליט נשיא אגודת 'מגן דוד', שמואל דניאל לוי, להפסיק את תמיכתו בקבוצת בני הנוער. כך תיאר זאת דוד בוסקילא במכתב נוסף ששלח לבע"ע:

היינו נותנים שיעורים בחברת מגן דוד, אך בראות נשיא החברה שתנועתנו הולכת ומתפשטת ושוזה מפריע מנוחתו אף כי אינו עוזר לנו כלל, השליך אותנו החוצה. אותנו זאת אומרת ארבע מאות צעירים וצעירות נפסקו בהתחלת לימודיהם. מעשה זה נגע בעומק לבנו ולא נתן דמי למצפוננו בראותנו אנו יוצרי תנועה זו, המון בני-נעורים שלולים [מנועים] מלימוד שפתם ונתונים שוב להתנכרות תרבותם.³⁶

הטקסט של בוסקילא ומכתב נוסף שכתב אינם מסבירים מדוע התרחבות הפעילות העברית הפריעה ללוי. אפשר לשער שהוא נבהל מפעילות הצעירים וחשש שאגודת 'מגן דוד' הוותיקה והממסדית תזוהה עם האופי המרדני, הארץ-ישראלי והחלוצי שחברי 'בן יהודה' הביא עימם. סביר להניח שהפעילות הפוליטית, התרבותית והאידיאולוגית האינטנסיבית של הצעירים משכה את תשומת ליבו של השלטון הצרפתי, שביקש למנוע פעילות לאומית נמרצת בכלל ובמרחבים ציבוריים בפרט. יש לזכור כי בניין אגודת 'מגן דוד' שכן בעיר החדשה המעורבת ולא במלאח. כדי לא לחדול מפעילות העבירו חברי הקבוצה את שיעורי הערב לבית כנסת בן שלושה חדרים שהצליחו לשכור ברובע היהודי. היה זה פתרון זמני. בסוף 1945 העניק ארגון 'שרל נטר', שזכה להכרת שלטונות הפרוטקטורט, חסות לקבוצת 'בן יהודה' ואפשר לה לפעול במסגרתו.³⁷

למרות המשבר בין צעירי 'בן יהודה' לראשי 'מגן דוד' דומה שהחשיפה של הצעירים לפעילותה של האגודה הוותיקה ופעילותם במסגרתה הייתה שלב ראשון ומשמעותי בהתגבשותם כסוכני תרבות צעירים. נוסף על כך הצעירים הכשירו עצמם באמצעות קריאת ספרים, עיתונים ומכתבים שנשלחו לאחר מלחמת העולם השנייה מארץ ישראל למרוקו בידי בע"ע, מחלקות בסוכנות היהודית והתנועה הקיבוצית. לאלה יש להוסיף תמונות ותצלומים שהופיעו בספרים ובעיתונים או שנשלחו כתמונות לתלייה. בהיעדר שליחים מארץ ישראל, מילאו הספרים שנשלחו משם את תפקיד השליחים. חברי 'בן יהודה' הציגו אותם לבני הנוער במפגשים, קראו בהם בשיעורי העברית ועשו בהם שימוש בכתבת הרצאות.

35 מכתב מגד כהן לבע"ע, 9.6.1944, אצ"מ, A230\140a.

36 מכתב מדוד בוסקילא לבע"ע, 27.10.1944, שם, A230\142a.

37 על ארגון שרל נטר במרוקו ראו, יוסף שרביט, הנוער בעלייה: תנועת הנוער שרל נטר במרוקו – מנהיגות יהודית, ציונית ודתית בשנות מבחן 1929–1956, תל אביב 2004.

הספרים שימשו גם אמצעי לתעמולה ולהפצת ידע ורעיונות שהיו לעיתים קרובות בגדר חידוש לבני הנוער. חברי 'בן יהודה' למדו לראשונה על תנועת החלוץ באירופה ובארץ ישראל מקריאה בספר החלוץ הצעיר: מאסף,³⁸ שיצא בשנה שבה נשלח למרוקו, 1944. כך כתב חבר הקבוצה, שלמה ביטון, לקיבוץ המאוחד:

מקרה מאושר, הגיע לידנו לפני חודש ימים, ספר רב ערך, אחד ממעלליכם היפים ביותר, הכי חשובים בחוגי הנוער, והוא 'החלוץ הצעיר'. לא נלאנו מלקרוא אותו בצמאון ולשוב עליו בכל פעם. צללנו בדבריו הרחבים והעמודים, הגינו בתשומת לב רבה במחשבותיו והבעותיו. עיינו בדיוניו השונים ביחסם לעם העברי, וכולנו, פה אחד, נוכחנו, שאמנם זו היא 'תנועת החלוץ הצעיר', התנועה היחידה בכל מפלגות הציונות המתארת את 'הבעיה היהודית' בצורתה המציאותית והאמתית, והמתיחסת אליה, מכל צדדיה, ביתר בהירות עין ועמק הדעה.³⁹

חברי 'בן יהודה' נחשפו לתרבות העברית החלוצית כפי שהתגבשה בארץ ישראל במסגרת אירוע מכונן בחיי הקבוצה שהתקיים בראשית 1945. אפרים פרידמן (בן חיים) ויגאל כהן, חברי הקיבוץ המאוחד, באו לקובלנקה ושהו בה כחודש.⁴⁰ בתקופת שהותם קיימו השניים סמינר מרוכז בן שלושה ימים למדריכי הקבוצה ולימדו בו על המצב הפוליטי, הכלכלי והתרבותי בארץ ישראל, על התנועה החלוצית ותולדות הקיבוץ, על ארגון ה'הגנה' והפלמ"ח ועל הציונות ואישים בולטים בתנועה. לימים העיד חבר הקבוצה, שאול זיני, על עוצמת המפגש עם פרידמן וכהן: 'אפרים בן חיים היה אצלנו בתפקיד של סגן בצבא של צרפת החופשית. אנחנו קבענו איתו שאנחנו מקיימים סמינר על ההתיישבות היהודית, על התנועה החלוצית, על התנועה היהודית בכלל בארץ ישראל. ואז קיימנו אתו ביחד שלושה ימים ושלושה לילות. לא ישנו ולא אכלנו. זה היה במועדון צעירי האליאנס. ישבנו איתו. בלענו מה שהוא הוציא מפיו'.⁴¹

38 משה בסוק (עורך), החלוץ הצעיר: מאסף (כינס משה קליגר), עין חרוד 1944. הספר מביא את הרעיון והמעשה של תנועת החלוץ הצעיר מראשיתה ועד ימי המחתרת וכולל את הפרקים: לאור החלוץ, תנועה בבניינה, ימי גירול והיאבקות, בדרך לאיחוד, התנועה המאוחדת, פני התנועה, נזכור. לסקירה של העורך על הספר ראו, משה בסוק, 'ספר "החלוץ הצעיר"', דבר, יום שישי, 15.9.1944, עמ' 3.

39 מכתב משלמה ביטון לקיבוץ המאוחד, 29.11.1944, אק"מ, 2/12/32-9-2.

40 על השליחות במרוקו ראו, צור, קהילה קרועה, עמ' 197-198; ישי ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש: מאהבת ציון' בצפון אפריקה לאתוס של 'תורה ועבודה' בישראל (1943-1956), בני ברק 2016, עמ' 99-108.

41 ריאיון עם שאול זיני שהתקיים ב־1970, אק"מ, 2/10/6-2-13. גם ביומן שכתב לימים אלי אוחיון, חבר אחר של הקבוצה, העיד כי הידע שרכשו בסמינר מפרידמן וכהן הותיר את רישומו עליהם וכיין את הקבוצה להכשרה חלוצית ולהגשמה בארץ ישראל. ראו, אלי אוחיון, פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים, תל אביב 2017, עמ' 9-12. גם פרידמן וכהן התייחסו להכשרה שהעבירו לחברי 'בן יהודה' ברו"ח שכתבו עם חזרתם לארץ ישראל: 'ארגנו סמינר למדריכים אינטנסיבי, ונתנו להם

למפגש עם פרידמן וכהן, סוכני תרבות מארץ ישראל, הייתה חשיבות רבה משום שהם היו חברי קיבוצים שחשפו מנקודת מבטם את חברי 'בן יהודה' באופן ישיר, ללא תיווך, לתרבות כפי שהתגבשה בארץ ישראל. פרידמן נוכח יותר מחברו כהן בתעודות שנתרו משום שהוא שלט בצרפתית וניהל את התקשורת עם בני הנוער בשתי השפות, עברית וצרפתית. לאחר חזרתם של פרידמן וכהן לארץ ישראל הם שמרו על קשר עם חברי הקבוצה ויצרו עבורם מערכות קשרים עם מוסדות ובעלי תפקידים בארץ ישראל שסייעו להם בפעילות התרבותית במרוקו ובהמשך סייעו להם בעלייה לישראל ובהשתלבות בתנועה הקיבוצית. כך חלק מחברי 'בן יהודה' היו הראשונים להצטרף לגרעין הצפון אפריקאי הראשון שעלה לארץ ישראל ביוני 1946.

הפעילות העברית של קבוצת 'בן יהודה'

השפה והתרבות העברית נלמדו והופצו במסגרת הפעילויות של קבוצת 'בן יהודה' במבחר של פעילות תרבותית: שיעורים ללימוד עברית, 'חוג עברי', שירים ומקהלות, ייסוד ספרייה, תיאטרון ופעילות חקלאית. אציג בסעיף זה כל פעילות בנפרד, אך במציאות הן השתלבו זו בזו וכל אחת השלימה את האחרות; יחד הן הרכיבו מכלול של עשייה תרבותית. בשונה מהפעילות התרבותית של אגודת 'מגן דוד' שנערכה בשבתות בלבד, הפעילות התרבותית של 'בן יהודה' התקיימה במחזוריות שונה ומכלול הפעילויות יצר חוויה שלמה של תרבות עברית. הפעילות התרבותית של הקבוצה התאפיינה בהשפעה של התרבות העברית כפי שהתפתחה בארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים.

שיעורים ללימוד עברית ו'חוג עברי'

כאמור, בני הנוער שנטלו חלק באירועי עונג שבת של אגודת 'מגן דוד' ביקשו ללמוד את השפה כדי להבין, לכל הפחות, את החדשות, את הנאומים ואת השירים בעברית. במפגשים החד-שבועיים הללו לא היה די כדי ללמוד את השפה, ושיעורי הערב שארגנו חברי 'בן יהודה' שימשו כמסגרת בלתי פורמלית להעמקת הידיעות בעברית ולמפגש של שוחרי השפה במהלך שבוע הלימודים או העבודה. שיעורי העברית התקיימו בכל ערב בשלושה סבבים: שש וחצי עד שבע וחצי שתי כיתות, שבע וחצי עד שמונה וחצי ארבע כיתות ושמונה וחצי עד תשע וחצי כיתה אחת למורים ולמתקדמים בשפה. שלמה ביטון, חבר בקבוצת 'בן יהודה', שלח לבע"ע דו"ח מפורט השופך אור על שיעורי הערב שארגנה הקבוצה לבני נוער ולמבוגרים. לדו"ח יש חשיבות משום שהוא אינו מנסה לצייר תמונה

את יסודות הציונות החלוצית. [...] בדרך כלל גלינו רצון טוב בכל המסגרות, ומגמה לחיפוש הדרך החלוצית. קשרנו קשרים בינם לבין יתר ארגוני התנועה באפריקה הצפונית, וגם עם הגרעין של התנועה בארץ'. לדו"ח ראו, דו"ח אפרים פרידמן ויגאל כהן, 2.3.1945, 'אצ"מ', S6/1985, מובא בתוך: מיכאל לסקר, 'יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס', תל אביב 1992 (להלן: לסקר, 'יהודי המגרב'), עמ' 201-206.

אידיילית אלא מרחיב ומפרט בעיקר את הקשיים בתפעול השיעורים במטרה לקבל סיוע מגורמים מקצועיים בארץ ישראל.⁴²

בעיית המורים: הביקוש ללימוד עברית היה גדול מהיצע המורים המוכשרים ללמד את השפה ולכן מצאו חברי 'בן יהודה' פתרונות חלופיים לענות על הדרישה בשיעורי הערב. הם ייסדו כיתה להכשרת מורים שבה למדו חברי הקבוצה הראשונים שהיו בעלי 'ידיעה מספיקה בשפתנו', בלשונו של ביטון.⁴³ הוא היה מודע למגבלותיהם של חברי הקבוצה וציין כי 'כולם דוברי עברית והשפה כבר שגורה בפיהם. ידיעתם בלשונו מספיקה כדי לאלף מתחילים ומתקדמים. אם עוד לא הגיעו להורות באמנות הרי הם נמסרים לתפקידם מתוך רצון והתלהבות'. ה'רצון והתלהבות' שעיימם מסיים ביטון מלמד כי המורים הצעירים היו מודעים למגבלותיהם אך המוטיבציה שלהם פיצתה על כך.

שיטות שונות להוראת עברית: בני הנוער, שהיו בעלי ידע וניסיון בדרגות משתנות, הורו עברית בדרכים מגוונות, יעילות יותר או פחות. ביטון מציג בדר"ח שלוש שיטות להוראת עברית, תוך שהוא מדרג אותן מבחינת יעילותן ויכולתן להביא את הלומדים לדבר עברית כשפה חיה:

אנו משתדלים עד כמה שאפשר לעשות שיטתנו חיה. ימי הלמודים העוברים הורונו הניסיון. באנו לידי הכרה כי למען החיות הלשון העברית בקרב בני הנעורים הדרך הצלחה ביותר היא שיטה חיה אשר תהליכה מתכונים להקנות תחלה מספר מלים לתלמידים, להודיע להם כללי דקדוק יסודיים הנחוצים להם בשביל בנין משפטים, חומר הצריך לביאור עברי ולעבור מיד לשיחה. אך לדאבוננו שיטה זו אינה נהוגה בכל הכיתות, כי החברים המלמדים עוד לא הוכשרו והודרכו לתכלית זו. השיטה האמורה נבדלת מן האחרות הנוטות להעמיק בידיעת הדקדוק קודם היות התלמיד מוכשר כושר כל שהוא לשיחה קלה ופשוטה ואת הדבור מזניחים כדבר שיבוא מאליו אחר ידיעת הדקדוק. דרך זו לא נתנה כי אם פרי בוסר משום כמה גורמים ידועים (ולא כאן המקום להזכירם) שעוללו את האי הצלחה בשעורי ערב כאן בעיר זאת מאז כמה שנים. טובה מזו שיטה אחרת המתכונת לקרא תחלה איזה קטע או ספור, לכאר אותו, לשאול שאלות עליו ולסוף לנתח אותו מבחינה דקדוקית. בכל זאת שיטה זו ראויה דווקא למבני הלשון. שפה חיה לא צריכה להיות נלמדת בלבד בתור לשון ספרותית ומדעית כלשון מתה.⁴⁴

42 לדר"ח ראו, שלמה ביטון לבע"ע, 4.7.1946, אצ"מ, A.230\147b.

43 שלמה דאדון, חברו של שלמה ביטון בקבוצת 'בן יהודה', תיאר באופן דומה את איכות בני הנוער שלימדו עברית בשיעורי הערב של הקבוצה במכתב שכתב לבע"ע: 'להחברים שהכרחו לתת שעורים בתור מורים מפני שהשעה גרמה לכך, מחוסר מורים מומחים, יש להם רק ידיעה בנונית בשפה ומעולם לא קבלו הוראות לשיטות למודים'. ראו, שלמה דאדון לבע"ע, 7.4.1946, אצ"מ, A.230\147b.

44 מכתב משלמה ביטון לבע"ע, 4.7.1946, שם, A.230\147b.

דבריו של ביטון מרשימים ומלמדים על היכרות מעמיקה עם השיטות להוראת עברית. הוא פוסל את השיטה המיושנת שנקטו המלמדים במרוקו, לפיה לימדו תחילה דקדוק על בוריו ורק לאחר מכן קריאה. שיטה זו אינה יעילה להוראת העברית כשפה חיה, כפי שנדרש לאחר מלחמת העולם השנייה. השיטה להוראת עברית מדוברת דורשת מיומנות שלא הייתה למורים מהדור הישן, כלומר להעניק ללומדים אוצר מילים וכללי דקדוק בסיסיים ומייד לאחר מכן להתחיל לנהל שיחה בעברית. שיטה זו דרשה מהמורים שליטה בעברית המדוברת, אולם במרוקו באותה עת לא הגיעו רובם המכריע של המורים או המדריכים לרמה זו.

בעיית מגוון התלמידים: לומדי העברית הגיעו מחתך גילים רחב מאוד, אולם לא היה כל קשר בין הגיל לרמת ידיעותיהם; תלמידים צעירים שלטו בשפה לעומת מבוגרים יותר שלא היה להם כל ידע. לאלה יש להוסיף את עניין המגזר: היו שהגיעו מהמגזר הילידי שהערבית היהודית הייתה שפת תרבותם, ומנגד אחרים מהמגזר המתמערב שניהלו את חייהם בצרפתית. מכיוון שהמורים לא הוכשרו על פי רוב ללמד בשיטה הטבעית, כלומר 'עברית בעברית', הם לימדו תוך כדי שימוש בשפת הדיבור – צרפתית או ערבית יהודית. במצב עניינים זה היה צורך ליצור כיתות נפרדות לפי שפה – צרפתית או ערבית יהודית – ולגייס מורים בהתאם. כמו כן, למגזר הייתה משמעות תרבותית מעבר לשפה: השכלתם של בני המגזר המתמערב הייתה שונה מזו של הלומדים מהמגזר הילידי, וגם גורם זה הקשה על יצירת שפה משותפת ביניהם.

אמצעי עזר להוראה: מורים התקשו למצוא ספרים מתאימים ללימוד עברית, במיוחד כאלה שיתאימו לשיטת ההוראה שבחרו, לרמה ולאופי של הקבוצה שלימדו. לפיכך הם כתבו חומרים ללימוד ולתרגול באופן עצמאי ואחרים העתיקו ספרי לימוד שעמדו לרשות עמיתיהם. שלמה דאדון, חבר בקבוצת בן יהודה, תיאר את ההשלכה של המחסור בספרים על דרך הלימוד: 'המורה הצעיר משתמש בספר אחד והתלמידים מבלים זמנם רק לכתב כל שיעור ושעור מחוסר ספרים'. ביטון ציין שלושה ספרים שבעזרתם לימד עברית: ספר לימוד השפה ודקדוקה על-פי שיטת ברליץ של ליפה שפר שיצא לאור בוורשה,⁴⁵ אלמד: ספר לימוד עברית לבוגרים מתחילים של בנציון פורמן,⁴⁶ וספר לימוד השפה העברית: ללומדים בעזרת מורה או בלעדיה של מנחם נאור,⁴⁷ שיצאו לאור בארץ ישראל. סביר להניח שביטון ציין את הספרים שלימדו בהם באותה עת אך אין ספק כי עשו שימוש בספרים נוספים שקיבלו מבע"ע, מהתנועה הקיבוצית וממחלקות שונות בסוכנות היהודית שסייעו במשלוח ספרי לימוד לחברי הקבוצה.

45 ליפה שפר, לימוד עברית: ספר לימוד השפה ודקדוקה על פי שיטת ברליץ, ורשה 1926. הספר יצא במהדורות רבות ולא ידוע איזו מהדורה החזיקו חברי הקבוצה במרוקו.

46 בנציון פורמן, אלמד: ספר לימוד עברית לבוגרים מתחילים, תל אביב 1935. מהדורה נוספת של הספר יצאה בשנת 1936 ולא ידוע איזו מהדורה החזיקו חברי הקבוצה במרוקו.

47 מנחם נאור, ספר לימוד השפה העברית: ללומדים בעזרת מורה או בלעדיה, ירושלים 1933. הספר יצא במהדורות רבות ולא ידוע איזו מהדורה החזיקו חברי הקבוצה במרוקו.

נוסף על שיעורי עברית קיימה הקבוצה 'חוג עברי' שבו נפגשו בני נוער למפגשי שיחה, דיון ושירה. במפגשים הם שוחחו על התנועה הציונית, היסטוריה יהודית, גיאוגרפיה של ארץ ישראל, התערכנו בחדשות מארץ ישראל ומהתפוצות, ושרו שירים עבריים. המפגשים כווננו לבני הנוער בלבד במטרה ליצור עבורם סביבה בטוחה התואמת את גילם. 'לסביבה זו אופי מיוחד ושונה', כתב שלמה ביטון, 'משל המועדונים המאספים כל הגילים ואשר הנאומים וההרצאות אינם לא לפי רוח הנוער ולא לפי יכולת המתחילים בשפה. כאן הנוער מתראה בחופש גמור לבטא רעיונו היותר פשוט, מרגיש את עצמו בנוחות ובנעימות מבלי יראת כל טעות ושגיאיה שהיא'.⁴⁸ יצירת סביבה מוגנת ללא סמכות של מבוגרים נסכה בבני הנוער ביטחון שהביא להשתתפות של רבים ורבות, כפי שתואר דוד בוסקילא: 'כמה צעירים פליאונו וכמה צעירות נתנו שמחה בלבנו בהביעם בשיחותיהם מחשבותיהם, רגשותיהם ושאיפותיהם על המולדת, העם והשפה'.⁴⁹

שירים, מקהלות ותיאטרון

השירה העברית הלאומית עמדה במרכז ההתכנסויות של שוחרי השפה העברית במרוקו. התפוצה הנרחבת של השירה הלאומית במרוקו נבעה ממסורת שירה עשירה בת מאות שנים שפרחה בכל הקהילות. משוררים כתבו פיוטים ושירים בעברית ובעברית יהודית שנושאייהם גלות וגאולה, האדרת האל וחסדו, תיאור דתי ותיאולוגי של השבת והחגים, ותיאור אירועים היסטוריים או חברתיים.⁵⁰ השירה נפוצה גם כפעילות חברתית מרכזית בקהילות. שירה ופיוט השתלבו באופן הרמוני בתפילות בבית הכנסת בימי החול, ובעיקר בימי שבת וחג, ונשאו אופי חברתי. העושר הטקסטואלי – מאות שירים שהובאו לרפוס ועוד רבים שנמצאים ככתבי יד, והעושר התרבותי – מגוון האירועים והמפגשים החברתיים שבהם שרו יהודי מרוקו, שימשו בסיס איתן לקבלת השירה העברית החדשה ולשילובה ברפרטואר הקיים. המקהלות תפקדו כסוכנות תרבות מרכזיות להפצת השירה על כל גוניה. 'בן יהודה' החזיקה מקהלה ששרה במפגשים של הקבוצה ובאירועים של מוסדות אחרים שהזמינו אותה. אומנם במפגשים הללו שרו המקהלות שירים, אך מעבר לתפקידן התרבותי הן היו גורם משמעותי בהפצת השפה העברית: חבריהן לימדו את הקהל שירים ולאחר מכן כולם שרו בצוותא. חבר הקבוצה סלמון ביטון תיאור את השירה של הקבוצה כך: 'מקהלת השירים מוסיפה חן ומנעימה את שבת האחים בשירים עבריים המלהיבים את הנפש ומענגים אותה. הצלצול העברי הולך וחי, הולך ומכה שרשים, בזיכרונם מתוך שמחה ומבלי מאמצים. קבת

48 מכתב משלמה ביטון לבע"ע, 4.7.1946, אצ"מ, A230\147b.

49 מכתב מדוד בוסקילא לבע"ע, 21.7.1944, שם, A230\140a.

50 המחקר על השירה והפיוט במרוקו עשיר מאוד. ראו לדוגמה, חיים זעפרני, השירה העברית במרוקו (ערך יוסף טובי, תרגם מצרפתית אפרים ריבלין), ירושלים תשמ"ד; יוסף שיטריט, פיוט ושירה ביהדות מרוקו: אסופת מחקרים של שירים ועל משוררים, ירושלים 1999.

השפה, העם והמולדת כובשת לה מעט מעט את לבבות הדור הצעיר.⁵¹ דבריו מבטאים את הייעוד המשולש של השירה: הלשוני, התרבותי והחברתי. השירים והשירה המשותפת שימשו ככלי ללימוד ולתרגול העברית בדרך של שינון טקסטים בצורה חווייתית ומעניינת. המשתתפים למדו על התרבות העברית, על החברה היהודית הלאומית ועל ערכיה באמצעות הטקסטים השיריים. השירים והמקהלות תפקדו גם כאמצעי תעמולה בקרב בני נוער שלא שלטו בשפה העברית אך מצאו עניין והנאה בשירים. הללו היו גורם מלכד ומושך לפעילות תרבותית עברית שללא ספק סייעה בהתהוותה של קהילה צעירה במסגרת קבוצת 'בן יהודה'. סוכני תרבות ציונים מהמגזרים המתמערב והילידי יזמו הקמת קבוצות תיאטרון שהציגו מחזות מהרפרטואר היהודי בעיבוד לאומי בצרפתית ובערבית יהודית.⁵² לצד אלה העלו חברי האגודות לעברית הצגות בעברית. חלק מיוזמי העלאת ההצגות נחשפו לתיאטרון כתלמידים בבתי הספר של כ"ח או כצופים במחזות בצרפתית וחלקם ייבאו את רפרטואר התיאטרון העברי הארץ-ישראלי. ההצגות הועלו בידי חברות בני נוער במפגשי 'עונג שבת' ובטקסי החגים. עלילות המחזות התבססו על סיפורים היסטוריים או על סיפורי התנ"ך שזכו לעיבוד לאומי. נמצאו עדויות לכך שהועלו המחזות 'מתתיהו והחשמונאים', 'המן וזרש', 'מרדכי ואסתר', 'שלמה המלך' ו'חג הקציר'. שוחרי השפה חיברו חלק מהמחזות וחלק אחר הם שאבו מרפרטואר ההצגות שנכתבו באירופה ובארץ ישראל. ההצגות פנו לקהל צעיר ומבוגר, לרוב ללא קשר לרמת שליטתו בשפה העברית: 'נבקשכם רק לשלוח לנו אילו מחזים קטנים עבריים במוקדם האפשרי כי נחוצים הם לנו לתעמולה עברית יותר פעילה', כתב חבר הקבוצה שלמה ביטון לבע"ע.⁵³

ספריות

מקימי אגודות לתרבות עברית ייסדו בערי מרוקו ספריות כדי לענות על הצרכים החינוכיים והתרבותיים של חבריהן. ככל הנראה היו הספריות קטנות מאוד, ולא פעם אוחסנו בארון ספרים אחד בלבד. הן הוקמו כדגם של ספרייה ציבורית ואפשרו לקהל הקוראים לשאול ספרים ללא תשלום. בספריות נאספו, קוטלגו והונגשו ספרים לקוראים. הן שימשו מתווכות מרכזיות בין אוצרות הידע שנאגרו בהן ובין שוחרי השפה העברית. מלבד שירות השאלה, בחלק מהספריות היה גם חדר קריאה שבו יכלו הבאים לקרוא בספרים ובעיקר בעיתונים בעברית שנשלחו מארץ ישראל. האגודות רכשו מגויים לעיתונים, ובאמצעותם למדו הקוראים על הקורות בארץ ישראל ואגב כך גם למדו את שפה העברית כפי שהתגבשה שם. כמו כן

51 מכתב מסלמון ביטון לבע"ע, 4.7.1946, אצ"מ, A230\147b.

52 למחקר היחיד על התיאטרון היהודי במרוקו ראו, יוסף שיטריט, 'התיאטרון היהודי, פרק בנפתולי המודרניזציה של יהדות מרוקו', בתוך: חיים סערון (עורך), מרוקו: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תשס"ד, עמ' 213-226. על התיאטרון הציוני-עברי בלוב ראו, פריג'א זוארץ ואחרים (עורכים), יהדות לוב: מאמרים ורשימות על חיי היהודים בלוב, יוצא לאור לדגל מלאות עשר שנים לעלית יהודי לוב לארץ ישראל, תש"ט-תשי"ט, תל אביב תש"ך, עמ' 143.

53 מכתב משלמה ביטון לבע"ע, 17.5.1945, אצ"מ, A230\142b.

שימשה הספרייה מרחב תרבותי ומקור משיכה לצעירים שבו נפגשו, שוחחו וניהלו פעילות תרבותית ומפגשים חברתיים, לרבות ערבי קריאה, הרצאות ומופעים.⁵⁴ בני הנוער בקבוצת 'בן יהודה' השתמשו בשירותי הספרייה של אגודת 'מגן דוד', אך בשנת 1944 הספרייה סגרה את שעריה בפני שוחרי השפה. מהמקורות קשה להבין מה הביא את ראשי האגודה לנקוט צעד זה. גד כהן, חבר 'בן יהודה', תיאר בלעג מר את התנהלות ראשיה ואת הספרייה וסגירתה:

ארון עזוב, נשכת, מלא אבק, ושאינ מזכירים אותו רק בכל פעם שהחברה מקבלת ספרים וחבורות ושצריך לציננם במספרים ולסדרם. עד שיכולים לשוות את הספרייה לבית-סוהר ספרים יען כי כל דפוס המדלג על סף מגן דוד נתחייב להישאר בודד שארית חניו. [...] זה עוד בית כלא אחר שנוסד. הקוראים היחידים שמתכלכלים ממעין ידיעות וחוכמות זה הם העכברים, הפרעושים והעש. כנראה אשרם של העכברים והפרעושים יותר גדול הוא מזה של ההמון והנוער. מעולם דבר זה לא העסיק מוחו של שום אחד, לשמש ספריה זו, לתועלת ההמון ובייחוד לנוער, שבהרבה הזדמנות, מציע להקדיש כל כוחותיו לספריה עלובה זו, כדי להתעסק ולטפל בתמידות ובכל צרכיה. כל הצעות אלה לא מצאו עד כעת אוזן קשבת. [...] חבל!... חבל!... שמכשירי התעמולה, נשקי ההתעוררות נפלה עליהם תרדמה שכוח המילים לא יוכל לתארה ובאיזו תרדמה!!!⁵⁵

כהן מתאר את המצב בשפה מלאת רגש ובדימויים עזים: הספרייה היא מעין בית-סוהר לספרים או מעין חתום שלא ניתן לשתות ממימיו. מדבריו וממכתבים אחרים עולה כי מנהלי האגודה מנעו מהציבור לשאול ספרים בחינם או בדמי מנוי כבעבר.⁵⁶ בימים שבהם פרחו התרבות העברית במרוקו שימשה הספרייה סוכן תרבות חשוב שדרכו התוודעו שוחרי השפה לעברית ולתרבותה. כהן וחבריו ביקשו לקבל אחריות לארגון ולתפעול הספרייה, אך נענו בשלילה. במכתבו של כהן ובמכתבים אחרים ניכר שבר שהתגלע בין גישתם של ראשי אגודת 'מגן דוד', לפיה הספרייה היא מוסד תרבות של קבוצה אליטיסטית – רבנים או משכילים – העומד לרשותם בלבד בחינם או בדמי מנוי, ובין השקפתם של שוחרי השפה העברית הצעירים שראו בה מוסד ציבורי הפתוח לכל דורש.

במאי 1945 דיווח שלמה ביטון לבע"ע כי 'אנו שמחים להודיעכם שפתחנו ספרייה הודות לעזרת הקיבוץ המאוחד בספריו החשובים'.⁵⁷ ביטון, כמו חברים אחרים בקבוצה,

54 על הספרייה העברית במרוקו ראו, גדג', *היחס לשפה העברית*, עמ' 286–298.

55 מכתב מגד כהן לברית עברית לאומית, 1.8.1945, אצ"מ, A.230/147a.

56 דוד בוסקילא כותב במכתבו לבע"ע: 'לפני שנה וחצי היינו יכולים לשאול ספרים מן הספרייה בתתנו ערבון'. ראו, מכתב מדוד בוסקילא לבע"ע, 21.7.1944, שם, A.230/140a.

57 מכתב משלמה ביטון לבע"ע, 17.5.1945, שם, A.230\142b.

ביקשו מבע"ע ומגורמים נוספים שישלחו להם ספרים; כן ביקשו לשלם עבור מנוי לעיתונים יומיים שיצאו בארץ ישראל. שנה לאחר מכן כתב ביטון שוב לבע"ע וציין כי הספרייה של הקבוצה הורחבה תודות לתמיכה של בע"ע, הקיבוץ המאוחד והמחלקה לענייני נוער בסוכנות היהודית; אולם עדיין חסרים בה ספרים. הוא פירט: 'למשל ספרי חנוך נפשי וההרכה הם לנו לתועלת עיקרית. וכן מורגש אצלנו חוסר חומר קריאה קל ומובן עד כמה שאפשר למען ספרית המתחילים'.⁵⁸

עבודת אדמה

בשונה מקבוצות או אגודות תרבותיות שקיימו פעילויות תרבותיות במרוקו, חברי קבוצת 'בן יהודה' למדו חקלאות באופן תיאורטי והכשירו את עצמם לעבודת אדמה וחזרה לטבע. בהיעדר שליחים מארץ ישראל שימשו כמדריכים לעבודת האדמה בני נוער שלמדו בבתי ספר חקלאיים שהקימה כ"ח במרוקו, ללא קשר לתנועה הציונית, במטרה להכשיר דור של צעירים יהודים שישתלבו בענף החקלאות המודרני שנוסד במרוקו.⁵⁹ לימים העיד שאול זיני שהלימודים בבית ספר חקלאי של כ"ח נתנו לו כלים להדריך את 'הבנות בגידול פרחים וירקות ואת הבחורים בגידול עצי פרי וכל מיני גידולים שהיו מקובלים במרוקו. כמוכן, אנחנו לא קיבלנו איזה הכוונה מהארץ, אלא פשוט מאד עבדנו לפי ראות עינינו ולפי מה שחשבנו לנכון'.⁶⁰ נוסף על כך ביקשו בני הנוער מגורמים בישראל ספרות מקצועית ללימוד עבודת האדמה. כך, לדוגמה, ביקש אהרן יפרגן, חבר בקבוצת 'בן יהודה', מבע"ע ספרות ללימוד ותוך כדי כך שיתף אותם בפעילות ההכשרה החקלאית של הקבוצה:

דורשים גם עיתונים של תעמולת ההכשרה ועצות כי עולים אנו בכל יום ראשון וימי החופש לחווה רחוקה מן העיר. שם עובדים אדמה מרוכאית, שאינה אדמתנו. בזמן קצר עבדנו על הערוגות, ונטענו ירקות, פירות ופרחים, החווה שהיתה שוממה ונעזבת, נהיתה לגן. כל זה לא להתגאות חלילה. בחפצנו ובחשק לבנו, חוה זו נהיתה גן במרוכו ואיך תהיה בארצנו, אם לא לגן עדן ממש. לאו היה לנו עוד האושר וההזדמנות לעלות לארצנו, שאליה אנו חולמים יומם וליל. בטו' בשבט הרגנו חגיגה בחותנו, ואספנו כספים לקק"ל בנטיעת האילנות.⁶¹

58 מכתב משלמה ביטון לבע"ע, 4.7.1946, שם, A230\147b.

59 לסקר, כ"ח במרוקו, עמ' 261-265. רעיון עבודת האדמה היה זר ליהודי מרוקו, שרק מיעוטם עסק בה ורובם עסקו במלאכה ובמסחר. רוב יהודי מרוקו התגורר בערים והמיעוט שגר באזורים הכפריים החל להגר בסוף המאה התשע-עשרה למרכזים העירוניים. לפי נתוני מפקד משנת 1947, 72 אחוז מהמוסלמים עסקו בחקלאות, אך רק אחוזים מעטים בקרב היהודים (2,400 איש מתוך 200,000 נפש). לנתוני הסקר ראו, צור, קהילה קרועה, עמ' 36-43. עדויות מעטות על השתתפותם של יהודים בעבודת אדמה במרוקו ראו, אליעזר בשן, יהדות מרוקו: עברה ותרבותה, תל אביב 2000, עמ' 186-187.

60 לתמליל הראיון עם שאול זיני שהתקיים ב-1970 ראו, אק"מ, 2-13/10/6.

61 מכתב מאהרן יפרגן לבע"ע, 6.2.1945, אצ"מ, A230\142b. דברים דומים כתב חבר אחר של הקבוצה.

אין ספק שעבודת האדמה היא רכיב תרבות מהרפרטואר הארץ-ישראלי שיובא למרוקו ושטטרותיו המקוריות היו לקשור את בני הנוער לארץ ישראל, לטפח את אידיאל הפרחת השממה וגאולת הארץ שעמד במרכז הפעילות הציונית, והלכה למעשה לחנך אותם למיומנות החקלאית שנדרשה בארץ ולנתב אותם להתיישבות העובדת. במרוקו קיבל רכיב רפרטואר זה משמעות חדשה שאין לה ערכים מקומיים אלא מסמנת לפעילות העתידית בארץ ישראל. יפרגן היה מודע לכך שהאדמה במרוקו אינה אדמת ארץ ישראל והוא ראה את מפעלה החקלאית של הקבוצה כהכנה 'לגן עדן ממש' שיטפחו בארץ ישראל; מרוקו נתפסה כמרחב ארץ-ישראלי מדומיין. חברי הקבוצה אימצו את רעיון הנטיעות בט"ו בשבט כפי שהונהג בארץ ישראל ונועד להתקיים בה בלבד. הם היו מודעים לכך ולא ראו את החגיגות שלהם כעומדות בפני עצמן אלא כאמצעי להזדהות עם החגיגות בישראל. ט"ו בשבט והנטיעות נוצלו ככלי תעמולה להכשרה חקלאית שתכליתה להכין את הצעירים לעלייה ולהפנותם לתנועת ההתיישבות.

סיכום

במחצית הראשונה של המאה העשרים לקחו ילדים ובני נוער חלק בפעילות הלאומית עברית במרוקו. עד מלחמת העולם השנייה הם השתתפו בפעילויות שיזמו סוכני תרבות מבוגרים במסגרות חינוך פורמליות, בתי הספר של כ"ח, ובמסגרות בלתי פורמליות, אגודות ומועדונים להפצת השפה והתרבות העברית. הילדים ובני הנוער לא פעלו באופן פאסיבי בלבד אלא גויסו בידי מבוגרים כסוכני תרבות פעילים במקהלות ובקבוצות תיאטרון שבהן הופיעו וחשפו את ציבור הבאים לשפה העברית. לאחר מלחמת העולם השנייה ייסדה חבורה של צעירים את קבוצת 'בן יהודה' שהובילה פעילות עברית לאומית בהשפעת התרבות העברית שהתגבשה בארץ ישראל. קבוצת בני הנוער השתייכה למגזר המתמערב במרוקו שהשפה הצרפתית הייתה שפת התרבות המרכזית שלו ובנוסף לה שלטה גם בעברית ברמות שונות. לעומת בני נוער שלמדו במוסדות החינוך המסורתיים שבהם רכשו ידע תורני בלבד, בני הנוער שלמדו בבתי הספר של כ"ח למדו, נוסף על ידע תורני והשפה העברית, את השפה הצרפתית ועולם ידע ותרבות אירופיים, שהעניקו להם כלים לפעילות בהתארגנות מודרנית. חברי הקבוצה הכשירו עצמם במפגש עם שלושה סוכני תרבות: שוחרי שפה מבוגרים מקומיים שפעלו במסגרת אגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה; השליחים אפרים פרידמן ויגאל כהן, חברי הקיבוץ המאוחד, שהגיעו לקזבלנקה ושהו בעיר במשך חודש ב־1945; וספרות ועיתונות יהודית בצרפתית ובעברית שיובאה למרוקו. הם קיימו בעיקר פעילות לבני נוער, שכללה שיעורים ללימוד עברית וחוג עברי, מקהלה ותיאטרון עברי, ספרייה

ראו, מכתב משלמה דאדון לבע"ע, 6.2.1945, שם, A230\142b. גם פרידמן וכהן הזכירו את פעילות עבודת האדמה של 'בן יהודה' בדו"ח שכתבו: 'בקבוצת "בן יהודה" ישנן קבוצות העוסקות ב"הכשרה" – ז"א, יש להם ליד העיר חלקות אדמה שהם מעבדים בימי א' בשבוע. על הכשרה קבועה טרם חשבו'. ראו, לסקר, יהודי המגרב, עמ' 204.

והכשרה לעבודת אדמה. העדויות שעומדות לרשותנו מצביעות על השתתפותם הפעילה ועל היוזמות של בני הנוער מתוך התלהבות ואמונה ברעיון הלאומי. במקרים שבהם נתקלו בהתנגדות המבוגרים, כמו במקרה של שיעורי העברית או סגירת הספרייה, מצאו בני הנוער פתרון תוך שהם מנטרלים את תלותם במבוגרים.

עדויות מאוחרות מלמדות כי בני הנוער שבלטו כמנהיגי הפעילות העברית בקבוצת 'בן יהודה' עלו למדינת ישראל והצטרפו לתנועה הקיבוצית. הם נמנו עם מקימי הקיבוצים בדרום: צאלים, ברור חיל ויוטבתה. חוברת שיצאה לזכרו של אליעזר אביטל, ממייסדי קבוצת 'בן יהודה', מלמדת שהוא עלה לארץ והשתלב בגרעין החלוצי הראשון מצפון אפריקה ונמנה עם מקימי קיבוץ ברור חיל. בהמשך שימש כשליח התנועה הקיבוצית והסוכנות היהודית במרוקו, כיהן כיושב ראש הראשון של שדרות ולאחר מכן השתלב במועצת הפועלים בבאר שבע.⁶² לפי עדותו של חבר הקבוצה שאול זיני משנת 1970, שימש דוד חן כקצין גבוה במשטרת ירושלים וגד כהן היה מורה בקריית גת.⁶³ לבדיקת השתלבותם של חברי קבוצת 'בן יהודה' בישראל נדרש מחקר נוסף, אך ברורה ההמשכיות ביוזמה ובפעולה של הצעירים שהחלה במרוקו ונמשכה בישראל. עוד אנו למדים כי הידע בעברית ובתרבות ארץ-ישראלית והקשרים שרקמו חברי הקבוצה עוד במרוקו עם יחידים ומוסדות בארץ ישראל סייעו להם להשתלב בתפקידי הנהגה בחברה הישראלית.

62 איפרגן (עורך), אביטל: קובץ לזכרו, עמ' 7. ראו גם, ידיעה שפורסמה לאחר מותו של אביטל בה מובאים התפקידים בהם כיהן במרוקו ובישראל: "א' אביטל ז"ל למנוחות בבאר שבע", מעריב, עמ' 11.

63 ריאיון עם שאול זיני שהתקיים ב-1970, אק"מ, 13-2-10/6.

